

УДК [39:728.6](477.83/.84+86)"19/20":930.2
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2025.02.360>

ТОЛОКА (КОЛЕКТИВНА ДОПОМОГА) ПІД ЧАС БУДІВЕЛЬНИХ РОБІТ НА ТЕРЕНАХ ГАЛИЧИНИ: ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ТА ОБРЯДОВО-ЗВИЧАЄВИЙ АСПЕКТИ

(за матеріалами Покуття,
Західного Поділля та Опілля)

Роман РАДОВИЧ

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1900-8948>
доктор історичних наук, старший науковий співробітник,
Інститут народознавства НАН України,
відділ історичної етнології,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: radovychroman@gmail.com

Трудова взаємодопомога під час будівельних робіт на теренах України у спеціальній етнографічній літературі до сьогодні розглядалася доволі поверхово, тому докладніший аналіз цього питання є доволі важливим, що й визначає *актуальність* пропонованої розвідки.

У роботі автор ставить перед собою *мету* з'ясувати особливості колективної допомоги під час спорудження сільських осель на теренах Покуття, Західного Поділля та Опілля. *Об'єктом* дослідження є традиційне будівництво, а *предметом* — специфічні риси колективної допомоги («толоки») у процесі будівельних робіт. *Методологічну основу* становлять принцип історизму та методи польового етнографічного дослідження, а також загальнонаукові (аналіз і синтез, індукція та дедукція) та спеціально наукові (ретроспективний, порівняльно-історичний, статистичний методи, метод типологічного аналізу та інші). *Територія дослідження* охоплює терени Покуття, Опілля та Західного Поділля. *Хронологічні межі* дослідження визначені джерельним матеріалом, який охоплює ХХ — початок ХХІ століття.

Окремі особливості колективної взаємодопомоги під час будівельних робіт розглянуті у роботах І. Гребеня, Я. Тараса, Р. Тарнавського, проте джерельною базою нашої розвідки, в основному, є польові матеріали автора.

Ключові слова: Покуття, Опілля, Західне Поділля, будівництво, толока, глиносолома, вальки.

Roman RADOVYCH

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-1900-8948>

Doctor of Sciences in History, Senior Researcher
of the Institute of Ethnology
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
in the Department of Historical Ethnology,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: radovychroman@gmail.com

TOLOKA (COLLECTIVE HELP)
DURING CONSTRUCTION WORKS IN GALICIA:
TECHNOLOGICAL AND RITUAL-CUSTOMARY
ASPECTS (based on materials from Pokuttya,
Western Podillya, and Opillia)

Mutual assistance during construction («toloka») was extremely widespread in the Ukrainian ethnic lands. This particularly applied to the construction of buildings that involved significant use of clay (or clay-straw mixtures), which required a lot of time and labor. Unfortunately, this issue, both across Ukraine and in specific historical and ethnographic regions, as well as in ethnographic districts, is still relatively underexplored in the special ethnographic literature. Therefore, a more detailed examination of labor mutual aid during construction is quite important, which also defines the relevance of the proposed study.

The author of the work aims to determine the features of collective assistance during the construction of rural homes in the territories of Pokuttya, Western Podillya, and Opillia.

The object of the study is traditional construction, and the subject is the specific features of collective assistance («toloka») during construction work.

The methodological basis of the study is the principle of historicism, and methods of field ethnographic research, as well as general scientific (analysis and synthesis, induction and deduction) and specialized scientific methods (retrospective, comparative-historical, statistical methods, typological analysis, and others), were used.

The research area covers the territories of Pokuttya, Opillia, and Western Podillya (within parts of Lviv, Ivano-Frankivsk, and Ternopil regions). The chronological boundaries of the study are defined by the source material, which covers the 20th and early 21st centuries.

Labor collective mutual assistance during construction work, both in Galicia and generally in Ukraine, is still rather superficially covered in the special ethnological literature. Some features of «toloka» are considered in the works of I. Greben, Y. Taras, and R. Tarnavskiy. Therefore, the primary source base for this study consists mainly of the author's field materials and some published field materials by R. Tarnavskiy.

Keywords: Pokuttya, Opillia, Western Podillya, construction, collective assistance, clay-straw mixture, valls.

Вступ. Взаємодопомога під час будівництва («толока») була надзвичайно поширена на українських етнічних землях. Особливо це стосується спорудження будівель зі значним використанням глини (чи глиносоломи), що вимагало багато часу та трудовитрат. На жаль, це питання як загалом на теренах України, так і в окремих історико-етнографічних регіонах та етнографічних районах, у спеціальній етнографічній літературі на сьогодні висвітлено доволі поверхово, тому докладніший розгляд трудової взаємодопомоги у процесі будівництва є доволі важливим, що й визначає *актуальність* пропонованої розвідки.

У роботі автор ставить перед собою *мету* з'ясувати особливості колективної допомоги під час спорудження сільських осель на теренах Покуття, Західного Поділля та Опілля. *Об'єктом* дослідження є традиційне будівництво, а *предметом* — специфічні риси колективної допомоги («толоки») у процесі будівельних робіт.

Методологічною основою дослідження є принцип історизму. У роботі використано методи польового етнографічного дослідження, а також загальнонаукові (аналіз і синтез, індукція та дедукція) та спеціально наукові (ретроспективний, порівняльно-історичний, статистичний методи, метод типологічного аналізу та інші).

Територія дослідження охоплює терени Покуття, Опілля та Західного Поділля (у межах частин Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей). *Хронологічні межі* дослідження визначені джерельним матеріалом, який охоплює ХХ — початок ХХІ століття.

Трудова колективна взаємодопомога під час будівельних робіт як на теренах Галичини, так і загалом в Україні, у спеціальній етнологічній літературі на сьогодні висвітлена доволі поверхово. У більшості робіт цього питання дослідники торкаються лише принагідно. Дещо ширше особливості будівельної «толоки» розглянуті у публікаціях І. Гребеня (на теренах Поділля [1, с. 247—248] та у загальноукраїнському контексті [2, с. 62—63]). Заслуговує на увагу також стаття відомого українського ученого Я. Тараса «Колективна допомога в будівництві українців Молдови» [3, с. 265—272] та підрозділ у дисертаційному дослідженні Р. Тарнавського («Толока та супруга під час будівництва житла, господарських

споруд та об'єктів громадського призначення (друга половина ХІХ — перша половина ХХ ст.»)) [4, с. 42—57]. Тому джерельною базою нашої розвідки, в основному, є польові матеріали автора. У роботі також використано опубліковані польові матеріали Р. Тарнавського та деяких інших дослідників (Тернопільська обл.) [5, с. 651—679].

Основна частина. На Західному Поділлі, Опіллі та Покутті (власне у лісостеповій (східній) його частині)¹ у будівельній справі провідну роль відігравала глина (власне глиносолом'яна суміш). Давніше оселі тут будували переважно у каркасно-валькованій техніці — так-звана «кільована хата»: простір між стовпами каркаса заповнювали вертикальним кіллям, поміж яким заплітали довгими на ціле стебло солами «вальками» («довгими вальками», «крудьками»), короткими «глевками», «балабухами» чи просто заповнювали «болотом» (шматками вимішаної глиносоломи без певної форми) (іл. 1, 2). Траплялось, що кілля не давали, стіну між стовпами закладали «глевками», «балабухами» або «болотом» (іл. 3). Доволі широко побутували й будівлі, споруджені технікою «в переклад» (місцева назва — «ди-

Іл. 1. Каркасно-валькована («кільована») стіна. Рогатинський р-н Львівської обл.

льована хата»), при використанні якої у стіні чергувались горизонтальні дилини та шари глиносоломи.

¹ З точки зору етнології (як і географії) дослідники поділяють Покуття на дві частини: лісостепову і степову (Подільську височину — подільське Покуття) та прикарпатську (Карпатський прогин — підгірське Покуття). Межа між ними проходить по ріках Бистриці, Вороні, далі через населені пункти: Отинія — Коломия — Снятин [6, с. 59].

Іл. 2. Каркасно-валькована («кільована») стіна, с. Одаї Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл.)

Іл. 3. Каркасно-валькована стіна (без вертикального кіля). Рогатинський р-н Львівської обл.

Давню традицію мали також хати, виплетені з плоту («городжена хата»), який із двох боків закидали глиносоломом. Побутували також й безкаркасні (монолітні) споруди, вибиті з «болота», мурувані з «глевків», «струцлів», «балабухів», «ластівки», «круглих вальків» тощо (без жодного каркасу) (іл. 4). Після Першої світової війни більшого поширення набули оселі, складені з сирцевої, саманної цегли («сирцю», «саману») (іл. 5) чи вибиті з «болота», яке втоптували у дерев'яній опалубці («хата в шихтах»).

У свій час Оскар Кольберг відзначав, що для заповнення стін (виготовлення вальків тощо) на Покутті соломку вимішували з глиною, річковим намулом чи навіть густим вуличним болотом [7, s. 55]. Це ж торкається й Поділля та Опілля. Як свідчать польові та джерельні матеріали, під час виготовлення вальків переважно використовували «болото» («чорне бо-

лото») — лесоподібний суглинок чорного кольору, продукт післяльодовикових нашарувань пилу та перегноїв місцевої рослинності, яке зчаста накопували безпосередньо біля будівельного майданчика («Місими болото: розкопували в городі, кидали соломку і місими»: с. Олеша Тлум. ІФ²; «Розкопували чорну землю на городі, кидали соломи і місими ногами або кінми»: с. Воронів Гор. ІФ; «Вальки робили з чорного болота, бо глина не тримає»: с. Нижнів Тлум. ІФ; «Болото брали коло хати: в городі розкопували, додавали води, полови або довгої соломи і вимішували»: с. Гавриляк Тлум. ІФ; «Глину на всякі будівельні потреби брали з поля, навіть з городу чи з місця будови. Це — та сама земля, на якій сіється хліб. Пізніше ями, з яких вибирали глину на будову, загортали»: с. Вертелка Збор. Тер.³). Інколи до «болота» додавали трохи глини: «Землю на вальки брали з города (вона чорна). Трохи привозили жовтої глини і додавали до землі, щоб була масніша» (с. Вікняни Тлум. ІФ). Проте у низці сіл (особливо на Опіллі⁴ та у підгірській частині Покуття) перевагу віддавали глині жовтого кольору («жовтій глині»), вважаючи її в'язкішою і такою, що після висихання «не розсипається»: «Вальки робили з жовтої глини. Її привозили на подвір'ї. Розмішували з водою і половиною. Потім брали соломку з околоту і крутили в глині» (с. Стриганці Тис. ІФ). Зокрема у с. Побережжя (Тис. ІФ)

² У роботі для позначення адміністративних одиниць будемо використовувати такі скорочення (відповідно до адміністративного поділу до реформи 2021 р.): Тернопільська обл. — Тер., Бережанський р-н — Береж., Борщівський р-н — Борщ., Зборівський р-н — Збор., Підволочиський р-н — Підвол., Теребовлянський р-н — Тереб., Тернопільський р-н — Терн., Чортківський р-н — Чорт.; Івано-Франківська обл. — ІФ, Тлумацький р-н — Тлум., Тисменицький р-н — Тис., Городенківський р-н — Гор., Коломийський р-н — Кол., Рогатинський р-н — Рог., Снятинський р-н — Снят.; Львівська обл. — Львів., Золочівський р-н — Золоч., Перемишлянський р-н — Перем.

³ Зап. у 1976 р. Олександр Бодревич-Буць у с. Вертелка Зборівського р-ну Тернопільської обл. від Антона Бойка, 1894 р. народж.

⁴ Хоча в окремих місцевостях (Перемишлянський р-н Львів., Рогатинський р-н ІФ) для виготовлення вальків використовували «чорне болото», на більшості території Опілля здебільшого вживали девіальні відклади жовтого кольору, які не мали жодних органічних домішок [8, с. 81].

болотом («чорною глиною») хати валькували лише бідніші верстви населення, натомість багатші завоювали в'язкішу «жовту глину». Глина, як наголошують респонденти, обов'язково мала бути «масною та в'язкою», без домішків піску чи землі. Її могли брати у своїй садибі чи привозити з сільського глинища. Для «валькування» стін тридільної хати йшло 6—10 возів глини. Траплялось, що для перевірки якості матеріалу невелику кількість глини вимішували з січеною соломою і формували пробний «глевок»: якщо він не розсипався, то «глина» хороша.

Трудомісткі будівельні роботи, пов'язані з глиною, які потребували багато людей і забирали багато часу, повсюдно здійснювали у формі колективної взаємодопомоги, яку називали «толока» (а її учасників «толочанами»)⁵: «Хати завжди будували толокою. Сам ніхто хати не будував, бо коло глини і вальків треба дуже багато роботи» (с. Млинівці Збор. Тер.) [9, с. 12]; «Як ліпили глинов — робили толоку» (с. Джурків Кол. ІФ); «Як мастили хату (хата мащена) — робили толоку» (с. Тростянка Кол. ІФ); «Для виробництва вальків і валькування хати все скликали толоку» (с. Дунаїв Перем. Львів.). Толокою вимішували глиняну суміш («болото»), виготовляли «вальки», «сирівку», «саман» та вкладали їх у стіни, вирівнювали (тинькували) стіни, влаштовували стелю тощо. Давніше у деяких подільських селах толокою споруджували долівку — «землю» (властиво там, де побутувала багатошарова долівка з використанням вальків⁶). У зоні дерев'яного будівництва (підгірська частина Покуття та ін.) толокою «закидали» (тинькували) стіни. Це ж торкається й стін «городженої хати».

Спорудження осель каркасно-валькованої конструкції відбувалось у кілька етапів. Спершу мону-

Іл. 4. Безкаркасна стіна, складена з «галамуців». Рогатинський р-н Львівської обл.

Іл. 5. Будівля з цегли-сирцю, с. Сокищин Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.

вали дерев'яний каркас («здоймали хату», «підоймали хату»), що завершувалося встановленням крокв і лат. Це зазвичай здійснювали спеціальні майстри (на певних етапах їм допомагали й інші люди)⁷. Відтак ішли так звані «глиняні» роботи (валькування стін, стелі, тинькування будівлі тощо), які уже відбувались у формі колективної допомоги — «толоки»: «Коли зробили дах (верх), тоді валькували стіни» (с. Одаї Тлум. ІФ). Зазвичай вважали, що «здоймити хату» (встановити дерев'яні конструкції

⁵ Толокою здійснювали й деякі інші трюдомісткі роботи: тербили кукурудзу, дерли пір'я, копали картоплю, молотили зерно тощо: «Толоку також скликали, як тербили кукурудзу, скували п'єрі, садили бульбу» (с. Дунаїв Перем. Львів.).

⁶ Скажімо, у с. Вертелка (Збор. Тер.) долівку («землю») робили так: «Зрушували (розкопували. — Р. Р.) ґрунт, лили воду, щоб добре розмочило і добре рівняли [ґрунт]. Коли висхло, накладали тісно круглих галамуців (вальків. — Р. Р.). Як висхло, довбнею вбивали і замащували верстовою рідкої глини з додатком полови, яку висіювали на решеті від грубого посліду» (Зап. Олександр Бодревич-Будь у 1976 р. в с. Вертелка Зборівського р-ну Тернопільської обл. від Бойка Антона 1894 р. народж.).

⁷ Зазвичай матеріал для будівництва підготували майстри, а вже певну кількість людей скликали лише у той день, коли встановлювали каркас стін та даху («підоймали хату», «здоймали хату»). І. Гребінь твердить, що це здійснювали толокою [2, с. 62], проте терміну «толока» для зведення конструкцій стін та даху тут не використовували — люди приходили на «здоймлини», «підоймини».

Іл. 6. Толока. Виготовлення вальків, с. Скородинці Чортківського р-ну Тернопільської обл.). Фото 1964 р. (Архів ЛМНАП, інв. № 0.91)

стін та даху) необхідно було впродовж квітня-травня (до початку червня).

Щодо валькування стін, на Покутті (с. Незвисько Гор. ІФ) вважали, що починати валькування хат можна тоді, як добре прогріється земля: «Зачинали валькувати хату тоді, як можна ногами залізити в болото — і не зимно». Тому ці роботи зазвичай проводили у літні місяці: «Валькували в літі, як тепло» (с. Долина Тлум. ІФ), «Для мащення скін скликали толоку. Толоку робили в червні-серпні — коли сонце високо, тепло і нема дощу» (с. Воронів Гор. ІФ). Червень-серпень вважали найкращим часом для проведення толоки й в українських селах на півночі Молдови [3, с. 268]. Звичай забороняв проводити ці роботи у пости, зокрема у Петрівку (з 24.VI по 11.VII): «В Петрівку хату не мастили, мастили або до Петрівки, або по Петрівці» (с. Клубівці Тис. ІФ). На Опіллі (с. Липівка Рог. ІФ) респонденти твердять, що найбільш трудомісткі роботи (валькування стін, стелі) старались здійснити у червні (до Петрівки), «бо в липні і серпні багато роботи — жнива» (впродовж Петрівки стіни просихали, а вже опісля скликали другу толоку для їх «виправи»). Подібно й на Східному Поділлі: стіни валькували у червні-липні. Тут вважали, що ці роботи мали бути завершені до кінця Петрівки [10, с. 455—456].

Місяцями респонденти відзначають, що «толоку» могли влаштовувати в усі дні тижня, окрім неділі та свят: «Толока могла бути в всі дні, крім неділі і свѣт» (с. Раковець Гор. ІФ). Проте частіше найсприятливішим днем вважали суботу: «Толоку робили в будь-який день тижня, але найбільше робили

ли в суботу» (с. Вікняни Тлум. ІФ), «На толоку сходилисі в суботу» (с. Долина Тлум. ІФ), «Толока — все в суботу» (с. Семаківці Гор. ІФ), «Толока завжди була в суботу» (с. Колоколин Рог. ІФ)⁸. Знову ж, у с. Клубівці (Тис. ІФ) відзначають, що давніше це здійснювали у четвер: «Тепер всьо зачинають, робіт толоку, входіт до хати — в суботу, а давно толоку робили в четвер». У с. Гарасимів (Тлум. ІФ) респонденти старших вікових груп твердять, що «сходилисі мастити хату в дев'ятий четвер і десету п'єтницю по Великодню — так було колись давно. В той день на поле сапати йти не вільно». До речі, найсприятливішими днями для проведення «клаки» (толоки) вважали дев'ять четвергів після Великодня українці Молдови (у ці дні тут також заборонялось працювати у полі) [3, с. 264—265]. Щоправда, у деяких населених пунктах «клака» тут теж відбувалася у суботу [3, с. 265]. Варто відзначити, що на Середній Наддніпрянщині починали валькувати на другій або четвертій фазі місячного циклу, причому слідували, щоб цей день не був похмурий та дощовий [11, с. 173].

Напередодні, у п'ятницю (коли «толоку» проводили у суботу), господар ішов по селу й «скликав» людей: «День перед тим як місити — йшов по хатах просити» (с. Кліщівна Рог. ІФ), «Ну то пішов по хатах. Я завтра починаю місити, буду робити, люди йшли» (с. Підвисоке Береж. Тер.) [5, с. 652]. Запрошення на толоку в деяких селах відбувалося доволі урочисто. Скажімо, у с. Одаї (Тлум. ІФ): «Коли ішли просити на толоку — наймали музику (йшли просити з музиков). Говорили: “Перейшов село з музиков — музика переграла село, буде музика на толоці”».

Кількість людей, які приходили на толоку, залежала від специфіки робіт. Найбільше толочан скликали на роботи, пов'язані з валькуванням стін («перша толока»). На толоку передовсім запрошували родичів, сусідів, а також (при потребі) й інших селян: «Були толоки... Скликають сусідів, всіх близьких, знайомих» (с. Грабовець Терн. Тер.) [5, с. 678]. В середньому, як зазначають респонденти, їх кількість коливалась у межах 30—50 чоловік: «Робили толоку... Кликали тридцять-сорок людей» (с. Кліщівна Рог. ІФ), «[На толоку] кликали тридцять ба-

⁸ У другій половині ХХ ст. «толоку», як правило, влаштовували в суботу й на Східному Поділлі [10, с. 455—456].

бів» (с. Світанок Рог. ІФ), «Як валькували [стіни], скликали трийцять-сорок людей» (с. Фрага Рог. ІФ), «Для валькування стін скликали толоку... до сорок людей» (с. Нижнів Тлум. ІФ); «Скликали толоку... тридцять-сорок людей» (с. Виспа Рог. ІФ). Місцями відзначають, що кількість «толочан» коливалась у межах 20—30 чоловік: «Для валькування скликали толоку (двадцять-тридцять людей)» (с. Приозерне Рог. ІФ), «На толоку приходило двадцять-тридцять людей» (с. Магдалівка Підвол. Тер.) [5, с. 675]. У тому разі, коли населений пункт був невеликим, то сходилось майже усе село: «На толоку йшло майже ціле село... в нас село мале» (с. Буківна Тлум. ІФ), «[На толоку] йшло майже все село — підесят людей» (с. Долина Тлум. ІФ), «Для валькування робили толоку. Кликали ціле село» (с. Чагрів Рог. ІФ), «На толоку просили ціле село, а сходились — скільки прийшло» (с. Колоколин Рог. ІФ), «Як мастили (глевтували) хату — скликали толоку. Кликали пів села... запрошували робити глевки підесять-сімдесят людей» (с. Раковець Гор. ІФ), «То багато було людей — сорок-п'ятдесят людей» (с. Сороцьке Тер. Тер.) [5, с. 677], «На толоку, як валькували хату, приходило до підесят людей» (с. Вікняни Тлум. ІФ); «Мастити хату скликали толоку. Приходило з п'ятдесят людей» (с. Глушків Гор. ІФ).

Проте місцями зазначають, що кількість толочан могла бути й меншою (у такому разі обходились родичами та сусідами): «Як хату глевтували, робили толоку. Скликали толоку глевтувати хату, кликали п'ятнадцять-двайцять людей» (с. Стрільче Гор. ІФ), «Як майстер зробив каркас, то сходилось 15—20 чоловік» (с. Підвисоке Береж. Тер.) [5, с. 652], «Для валькування стін скликали толоку — десять-двадцять людей» (с. Стриганці Тис. ІФ), «Чоловіків, жінок коло двадцяти приходило на толоку» (с. Грабовець Терн. Тер.) [5, с. 678], «На толоку приходило десять-п'ятнадцять людей» (с. Липівка Рог. ІФ), «Потім кликали толоку — десять-п'ятнадцять бабів» (с. Заланів Рог. ІФ), «Кликали п'ятнадцять людей» (с. Данильче Рог. ІФ), «То і п'ятнадцять, і десять, і навіть більше людей — то залежить яка хата» (с. Митниця Підвол. Тер.) [5, с. 675].

При достатній кількості робочої сили стіни ставали заповнені вальками впродовж одного дня:

«Стіни валькували за один день. Казали: "Мастити стіни"» (с. Долина Тлум. ІФ), «Баби валькували, а хлопці клали в стіну і столочували. Таку хату вимуровували за один день» (с. Вікняни Тлум. ІФ), «То і п'ятдесят і двадцять приходило, чоловіки і жінки. За день провалькували. Місили кінцями» (с. Теклівка Підвол. Тер.) [5, с. 675]; «Скликали толоку ціле село. Багато людей сходилося. Зо двадцять чоловік... То мало бути двадцять-тридцять людей. За один день старалися хату зложити» (с. Ілавче Тер. Тер.) [5, с. 676]; «Кликали людей, щоби за один день збудувати. Валькувати намагалися за день. Є так, що за день будували, як їх приходило багато» (с. Сороцьке Тер. Тер.) [5, с. 677]. Проте доволі часто (при меншій кількості толочан) цю роботу здійснювали впродовж двох-трьох днів (тобто толока продовжувалась два-три дні): «Валькували стіну два-три дні» (с. Липівка Рог. ІФ), «Валькували стіну день-два» (с. Пукив Рог. ІФ), «За 2—3 дні робили хату» (с. Поділля Підвол. Тер.) [5, с. 675], «Як толока, то могли поставити стіни і за три дні і за тиждень» (с. Криве Підвол. Тер.) [5, с. 674], «За день не зробили — за два дні, за три дні. То і п'ятнадцять, і десять, і навіть більше людей — то залежить яка хата» (с. Митниця Підвол. Тер.) [5, с. 675], «Сходились люди. Як майстер зробив каркас, то за два-три дні робили разом. Там було 15—20 чоловік» (с. Підвисоке Береж. Тер.) [5, с. 652].

Знову ж стелю «валькували» («мастили») в окремий день, для чого теж скликали толоку: «Стіни мастили в один день, а стелю — в інший день. Знов скликали толоку» (с. Долина Тлум. ІФ). Причому у той час, коли, скажімо, на Середній Наддніпрянщині та Слобожанщині «мастити хату» починали зі стелі [11, с. 173—174; 12, с. 231—232], тут спершу валькували стіни, а відтак — стелю: «Спочатку роблять стіни з балабуків, потім валькують стелю. То в різні дні, в один день — ні» (с. Грабовець Терн. Тер.) [5, с. 678].

На «толоку» сходились зранку. На Поділлі дослідники згадують звичай, відповідно до якого для тих, хто першими приходили, на підвіконні хати стояла склянка освяченої води і цілушка хліба (інколи замість води була горілка). Чоловік «пив воду, кував цілушку і бажав господарям добра та щастя у новій хаті» [1, с. 248]. З собою толочани приносили

знаряддя праці (лопати, гралі, тачки, ноші тощо), а коли ішли до бідніших — ще й соломі: «Люди не тільки сходилися допомагати, але бідним приносили соломі на виробництво вальків» (с. Острівець. Тер. Тер.) [9, с. 55].

Глину заздалегідь завозили на будівельний майданчик (неподалік новобудови). Безпосередньо на поверхні землі (інколи у неглибокій ямі — «на штих лопати») її розкидали по колу, всередину заливали воду, поступово підкидали туди глину та полову (чи соломі-січку) і вимішували: «То не в ямі, то просто на подвір'ї глину накидали. А тоді кидали таку дрібну полову і місили. А потім тою глинов з половов соломі обмазували. Житна солома. То виколоток такий з жита мав бути» (с. Ілавче Тер. Тер.) [5, с. 676]. У тому разі, коли замість привозної глини, вживали місцеве «чорне болото», «заміс» робили децю по-іншому: «Робили глевки. Скликали толоку. Розкопували в городі землю (земле — болото, воно чорне). Десять хлопів розкопували землю, так як на грядку коло хати, але як можна глибше. Лили воду. Трошки вимішували, кидали соломі (солома довга) — і далі вимішували ногами (мішало з десяти хлопів)... Потім беруть околіт. Брали по трошки стебел з околата і на то кидали з двоє гралей болота і жінки закручували» (с. Долина Тлум. ІФ). У с. Тишківці (Гор. ІФ) «заміс» на «глевки» робили так: «На штих лопати знімають землю — розкопують ямі. Навколо ями з тої землі, що зняли насипують вал (щоб не втікала вода). Потім копають землю — скопують так, як на грядки. Туди лують воду і місять ногами. Потім туди сиплять дрібно посічену соломі і знов місять ногами. Потім кидають довгу (на ціле стебло) соломі і знову місять ногами. То вимішане болото (глевки) гралями накидають на тачки і підвезають до стін хати. Накидають на стіни між коли з двох боків (заплітають). Заплітали знизу — аж до платви» (іл. 6).

«Заміс» толочани вимішували ногами або використовували для цього коней (сс. Ілавче [5, с. 676] Тер. Тер., Вікняни Тлум.; Стриганці Тис.; Чортовець, Воронів, Городниця Гор.; Струпків Кол., Уїзд, Данильче Рог. ІФ та ін.): «Глину місили ногами або кінми» (с. Стриганці), «Глину місили кінми і ногами» (с. Уїзд). У деяких населених пунктах респонденти твердять, що для цього переважно

використовували коней (сс. Сороцьке [5, с. 677], Ілавче [5, с. 676] Тер. Тер., Кліщівна, Заланів, Сарники, Світанок, Приозерне Рог.; Олешів Тлум. ІФ): «Хати валькували — місили глину кінми» (с. Кліщівна Рог. ІФ), «Глину з водою замішували кінми» (с. Заланів Рог. ІФ), «Кінми місили глину з водою і половиною, а потім доправляли ногами» (с. Приозерне), «Заміс місили кінми» (с. Олешів). Знову ж, в інших селах (переважно бідніших) «заміс» здебільшого толочани вимішували ногами: «Глину вимішували ногами з водою; до неї трохи кидали житньої чи пшеничної полови» (с. Липівка Рог. ІФ), «Глину вимішували ногами: мішало з десяти хлопів» (с. Долина Тлум. ІФ). У с. Ілавче (Тер. Тер.) респонденти наголошують: «Часом і люди місили, як нема коня. Хто бідніший був, то ще ногами місив» [5, с. 676]. Натомість деінде етнофори зазначають, що давніше це робили ногами, а відтак — кінми: «Глину колись місили ногами, потім — кінми» (с. Дегова Рог. ІФ), «Глину, воду і довгу соломі вимішували ногами... тепер мішують кінми» (с. Струпків Кол. ІФ). У деяких населених пунктах відзначають, що колись для цього використовували волів: «Глину могли місити коні, а колись — воли» (сс. Коршів, Струпків Кол. ІФ). Причому у с. Коршів респонденти старших вікових груп відзначають, що воли «ліпше вимішували глину, ніж коні»⁹. Волів давніше використовували для вимішування глини і в інших місцевостях: українці Молдови [3, с. 268], мешканці Східного Поділля [4, с. 48] тощо.

Відповідно до інформації, в обстежених місцевостях для виготовлення «замісу» здебільшого використовували пару коней, рідше — одного (переважно дві тяглові тварини це здійснювали й на Східному Поділлі [4, с. 48]). Один чоловік (зазвичай юнак) брав коней за вуздечку і водив його по колу. Щоб заміс вимішувався рівномірно, водив по чергово в один та в інший бік: «Як балабухи на хату роби-

⁹ Р. Тарнавський, опираючись на інформацію, одержану на Східному Поділлі, відзначає: «Перевага волів над кінми під час цієї роботи полягала в тому, що парнокопитний віл краще за непарнокопитного коня перемішував заміс завдяки структурі копита та загалом постави ноги ("Під час ходьби кін підіймає ногу і ставить її прямо, а віл як ставить ногу, то викручує її, до того ж заміс йде між його ратищу і тому краще перемішується": с. Четвертинівка Тросянецького р-ну Вінницької обл.)» [9, с. 48].

ли, то кіньми місили глину. То кінь місив, а чоловіки підкидали глину, підкидали» (с. Ілавче [5, с. 676]). У тому разі, коли глину толочани місили ногами, це здійснювало приблизно десять чоловік: «Глину вимішували ногами: мішало з десіть хлопів» (с. Долина Тлум. ІФ). «Заміс» вимішували переважно чоловіки, зрештою у цьому процесі брали участь чоловіки та жінки. В окремих населених пунктах одержуємо інформацію, що це здійснювали лише жінки: «Глевки робили: кидали довгої соломи і жінки вимішували з чорним болотом. Мішали тільки жінки. Потім жінки крутили глевки, а хлопви заплітали. Як сохне — стіна сіріє» (с. Семаківці Гор. ІФ), «Наклали шар різаної соломи, верству глини, знов соломи і так далі. Поливали водою, жінки місили ногами і робили вальки» (с. Побережжя Тис. ІФ).

Процес вимішування глини був доволі тривалим: «Зо три години місили ногами» (с. Горішне Залуччя Снят., Струпків Кол.). «Зиміс» вважався придатним тоді, коли глиняний розчин відставав від рук: «Робили вальки толокою... намочували болото, кидали довгу на ціле стебло соломі і вимішували; так вимішували, що болото не трималося рук (відставало від рук. — Р. Р.)» (с. Незвисько Гор. ІФ).

Як уже відзначалося, у «толоці» брали участь як чоловіки, так і жінки. Причому функції жінок і чоловіків були чітко розподілені. У той час, коли на Середній Наддніпрянщині, Слобожанщині [11, с. 173—174; 12, с. 231—232] та Буковині¹⁰ стіни валькували жінки, тут під час валькування стін жінки зазвичай виготовляли вальки, а чоловіки доставляли їх до новобудови і «валькували» («глевтували», «мастили», «ліпили») стіни: «Баби вальки робили, а хлопви клали в стіну і столочували» (с. Вікняни Тлум. ІФ), «Баби робили вальки. На ношах хлопви вальки підносили до стін і валькували» (с. Нижнів Тлум. ІФ), «Баби крутили вальки, а хлопви носили до стін і валькували» (с. Стриганці Тис. ІФ), «Жінки крутили глевки, а хлопви заплітали» (с. Семаківці Гор. ІФ), «Жінки робили вальки, хлопви брали на галі і підносили до стін. Коло сті-

ни з двох боків стояли два хлопви... вони між кіллі клали вальки» (с. Олешів Тлум. ІФ), «Жінки робили вальки, а хлопви носили; хлопви городили стіни. Коло стін ставало двоє чоловік (один з одного боку стіни, другий — з другого боку) і городили. Один плів в один бік, другий в другий бік. Вальки захоплювали три коли» (с. Буківна Тлум. ІФ), «Хлопви городили, жінки робили вальки і хлопви носили. Коло стіни ставало двоє чоловіки (один з одного, другий з другого боку) і городили» (с. Буківна Тлум. ІФ), «Хлопви городили, жінки робили вальки і хлопам носили. Коло стіни ставало двоє чоловіки (один з одного, другий з другого боку) і городили» (с. Долина Тлум. ІФ), «Баби робили вальки, хлопви носили і ложили» (с. Світанок Рог. ІФ), «Баби ставали на коліна і крутили вальки, а хлопви носили» (с. Липівка Рог. ІФ), «Баби виробляли вальки, а хлопви городили» (с. Кліщівна Рог. ІФ), «Баби робили вальки. Хлопви носили вальки і між колами городили» (с. Заланів Рог. ІФ), «Баби робили вальки, хлопви городили» (с. Сарники Рог. ІФ), «Кликали трійціть бабів... Баби робили вальки, хлопви носили і ложили» (с. Світанок Рог. ІФ), «Одні робили вальки, одні носили вальки, інші городили. Вальки робили баби» (с. Фрага Рог. ІФ), «Жінки ставали на коліна і крутили вальки» (с. Приозерне Рог. ІФ), «Жінки робили вальки, крутячи на дощці соломі з глиною, а чоловіки носили їх і заплітали їх за риглі каркасу стін» (с. Ремезівці. Золоч. Львів.). «Робили толоку. Баби робили вальки. Вальки довгі заплітали між кіллі хлопви» (с. Годів Збор. Тер.), «Все село клало хати з галамуців, жінки їх виробляли, а чоловіки клали стіни» (с. Вертелка Збор. Тер.) [9, с. 16], «Багато жінок і робили ті вальки. Баби робили ті вальки, а хлопви вкладали» (с. Теклівка Підвол. Тер.) [5, с. 675], «Жінки робили вальки, хлопви клали в стіну» (с. Митниця Підвол. Тер.) [5, с. 675], «Жінки м'яли [балабухи], а чоловіки укладали багато тих балабухів» (с. Ілавче Тер. Тер.) [5, с. 676]. «Баби, баба, коло баби клинчили, і робили такі вальки з тої глини і соломи. А чоловіки подавали, бо то треба подвати. І брали й закладали ті вальки, бо то треба закладати на стіни, стелю» (с. Ілавче Тер. Тер.) [5, с. 677], «Жінки м'яли ті вальки, а чоловіки прикидали їм глини ближче, бо то не мали діставати з туїво» (с. Сороцьке Тер. Тер.) [5, с. 677].

¹⁰ Зокрема у с. Рашків Хотинського р-ну Чернівецької обл. мужчини підносили чи підвозили вимішану глиносоломі (сформовані «бодзи») до каркасу хати, а жінки, які стояли по два боки стіни, укладали їх на місце («Місили болото і носили барабусі хлопви, а баби валькували»).

Це ж стосується й валькування стелі: «Жінки робили на землі вальки, а мужчини носили їх на гору, закидали, а там знов мужчини вставляли ті вальки. Якось там переплітали» (с. Сороцьке Терєб. Тер.) [5, с. 677], «Стелю валькують і чоловіки, і жінки» (с. Ілавче Терєб. Тер.) [5, с. 676], «Валькували [стелю] жінки і чоловіки. Загладжували жінки» (с. Сосулівка Чорт. Тер.) [5, с. 679]. Під час валькування стелі кількість толочан переважно була вже меншою: «Стелю валькували толокою. Приходило в середньому десять-п'ятнадцять людей» (с. Городниця Гор. ІФ). Щоправда, траплялось, що їх сходилось й більше: «Стелю валькували 30 людей» (с. Сосулівка Чорт. Тер.) [5, с. 679].

Спорудження хати технікою «в переклад» («дерев'яна хата») мало свої особливості: «Перше хату здоймають... Там слупи з акації закопували в землю. Закопують слупи (монтують плотви, каркас даху. — Р. Р.), до половини стіни закидають дилині. Скликають півсотки людей чи більше (на «толоку». — Р. Р.). Потім дилині розбирають і складають коло слупів. Люди місит глину з соломов. Кладуть одно дилині, на нього глина з соломов (круглі струци)» (с. Чернелиця Гор. ІФ), «Майстри будували хату (споруджували каркас стін і дах. — Р. Р.). Потім скликали людей. Возили з лісу глину, сипали води, сипали солому. Кладли дилину і шар глини з соломов. Загладжували з боків донизу глиносоломов. Знов дали кладли дилину і глиносолому (то казали дерев'яна хата). Як глинов переклали, то сохло до осені» (с. Пужники Тлум. ІФ).

Провальковані стіни впродовж певного періоду, залежно від погоди, сохли, а відтак їх вирівнювали («виправляли»). Період просихання стін значною мірою залежав від погодних умов: «Стіна сохла два-три тижні, залежало від погоди: як сльота, то сохло довше» (с. Липівка Рог. ІФ), «Сохло дві неділі, а потім виправляли» (с. Клубівці Тис. ІФ), «Як хату повалькували, то стіна сохла десь місяць» (с. Незвисько Гор. ІФ), «Сохла стіна десь півтора місяці» (с. Долина Тлум. ІФ). Ознакою того, що стіна (з «болота») вже суха були тріщини, що утворювались на поверхні та її однорідний сіруватий колір без жодних плям («Як сохне — стіна сіріє, а як висхне, то вона вся сіра»: с. Семаківці Гор.).

У деяких населених пунктах етнофори твердять, що стіну «виправляли», коли вона ще добре не підсохла: «Провалькували... і ще по вогкому гладили дошкою глиняним розчином з половою» (с. Липівка Рог. ІФ), «Вальки сохли, але не до кінця, — і тоді стіну виправляли» (с. Добрівляни Тис. ІФ). Щоправда, часто респонденти відзначають, що термін просихання був більшим — вальки повинні були добре висохнути: «Сохло оден-три місяці, залежно від погоди» (с. Стрільче Гор. ІФ), «Стіни сохли ціле літо». (с. Чортовець Гор. ІФ), «Вальки сохли, поки добре не висохли. Вони могли сохнути оден-два місяці, а деколи і пів року. Чим довше сохли, тим краще» (с. Дунаїв Перем. Львів.), «Сохли стіни по валькуванню, залежно від погоди — може і рік» (с. Городниця Гор. ІФ), «Стіни сохли місяць-два, навіть і рік, щоб добре висохло» (с. Світанок Рог.). В такому разі їх «виправляли» уже в наступному році.

«Виправа» стін зазвичай відбувалась у два етапи: «Стіни виправляли два рази: перший раз — січка, полова і глина; другий раз — глина з гімняком» (с. Клубівці Тис. ІФ), «Потім стіну виправляли два рази. Перший раз виправляли глинов з половов (або з кінським гімняком); другий раз — глинов з дрібнішов половов» (с. Незвисько Гор. ІФ), «Виправляли глинов з пшеничнов половов; потім — мащирка: рідка глина з половов» (с. Чортовець Гор. ІФ), «Як висохло, стіни виправляли. Вимішували болото з короткою різаною січкою з соломи. [Суміш] кидали на стіну і вирівнювали дощиною — виправляли. Як підсохло (переважно через три неділі) — шарували дощикою (але вже жовтов глинов з кінським гімняком; гімняки сушили і розтирали» (Долина Тлум. ІФ).

Власне для першої «виправи» (для «першої мазки») скликали «другу толоку» — «виправлети стіни». Кількість толочан була вже меншою, ніж під час валькування: «Як виправляли стіни, на толоку скликали п'ятнадцять-шіснацьох людей» (с. Сокирин Тлум. ІФ), «Шарують стіну... п'ять-шість хлопа кликали на толоку, кликали мастити хату» (с. Струпків Кол. ІФ), «Як мастили скіни, на толоку кликали шість-сім людей» (с. Гавриляк Тлум. ІФ). Під час приготування «виправи» коней уже не використовували, толочани перемішували глиняну суміш ногами: «Потім місили

нову глину і руками так накладали звідси, звідси, щоб рівна стіна була. І її рівняли... А потім вже ногами місили жінки чи чоловіки. Як вигладжували стіни» (с. Ілавче Терез. Тер.) [5, с. 676]. Причому інколи це також здійснювали самі жінки (с. Криве Підвол. Тер.) [5, с. 674]. Стіну дещо вирівнювали сокирою, закидали глиняною сумішшю і зтирали (вирівнювали) дощиною: «Потім сохло. Сокиров рівняли стіни... Потім стіни виправляли два рази» (с. Воронів Гор. ІФ), «Потім стіни викидали — траскали глиною з січкою» (с. Світанок Рог. ІФ), «Як стіни підсохли — їх виправляли: місили жовту глину з половиною і загладжували стіни» (с. Семаківці Гор. ІФ), «Хати виправляли глиною. Зтирали райбачков (дошинков)» (с. Сарники Рог. ІФ). Для другої «виправи» («мацирка», «шарівка») толоки вже не скликали, господариня, зазвичай, здійснювала це вже самотужки: «Як підсохло, дещо потріскало — поправляли глинов (до неї часом додавали кінський гамняк)» (с. Липівка Рог. ІФ).

Найбільш масштабними за кількістю толочан були толоки, пов'язані зі спорудженням безкаркасних стін (вибитих з «болота», муруваних із «глевків», «балабухів», «ластівки», «струцлів», «круглих вальків» тощо). Особливо це стосується так званої «битої хата» [6, с. 61] чи «хати в шихтах» [13, с. 61], яка поширилась тут приблизно у другій чверті XX століття. Технологія спорудження таких будівель вимагала великої кількості толочан. Зводили їх на стрічковому фундаменті, складеному із кам'яних плит, завширшки приблизно 0,5—0,6 м. На фундаменті встановлювали опалубку, виготовлену із дощок та колів. Ширина опалубки становила 0,4—0,5 м, висота — 0,5—0,6 м. «Болото» (глину, добре вимішану з половиною та мервленою соломою) набирали «гралями» і накидали між стінки опалубки і втолювали її довбнями та ногами. Вугли зв'язували солом'яними перевеслами, вимоченими у глині. Спорудження такої стіни здійснювали у декілька етапів: вивівши її приблизно заввишки на 0,5—0,6 м (до верху опалубки), робили перерву до тих пір, поки верства глини повністю не просихала. Зазвичай це тривало від двох до трьох тижнів, хоча місцями (с. Белелуя Снят. ІФ) твердять, що достатньо й двох—трьох днів («аби троха підсохло»). На випадок дощу стіну зверху

прикривали. Потім опалубку піднімали, і стіну виводили вище. На всю висоту стін ішло 4—5 «шихт» (тобто для вибивання такої стіни 4—5 раз скликали толоку). Як твердять респонденти, інколи «биту хату» могли споруджувати впродовж усього літа. Після того, як стіни просохли, їхні бокові площини протісували «рискалем» чи сокирою, «мастили» і «шарували». Житла такої конструкції фіксуємо у сс. Нижній Вербіж (Кол. ІФ), Белелуя, Будилів (Снят. ІФ), Підпильпе, Нирва, Дубівка (Борщ. Тер.) та ін.

У XX ст. набуло поширення будівництво з цегли-сирівки («сирцю», «саману»), для виготовлення якої використовували «заміс» із глини та полови (інколи й соломи-січки), відформований квадратними дерев'яними скриньками. Цеглини, виготовлені з цієї маси, не обпалювали, а лише просушували на повітрі. Місце для проведення «толоки» під час виготовлення «сирівки» вибирали, зважаючи на наявність поблизу води, глини та рівної ділянки для сушіння цеглин: «Навозили глину на таку оболонь, оболонь була така рівна. І мали такі ящики. Навозили туди глини і носили з річки воду і заливали ту глину. Потім привозили соломку і кінськими місили. Коні перемісили ту глину, то увечір тако робили. Другий день люди, багато, навіть тако було до 40 людей, таку толоку робили. І робили ту сирівку» (с. Сосулівка Чорт. Тер.) [5, с. 679]. У с. Семаківці (Гор. ІФ) під час виготовлення «сирівки» «на толоку приходило навіть до сто чоловік». Такою ж велелюдною була толока під час виготовлення цегли-сирівки («лампачу») й в українців Молдови [3, с. 367—368].

На окрему увагу заслуговує «мащення» стін дерев'яної (каркасно-дильованої) хати. Після того, як майстри спорудили каркас та заповнили стіни дилінням, скликали «толоку» для мащення стін: «Вимішували глину (тільки жовту, бо вона в'язка) з довгою (але не на ціле стебло¹¹) соломою. Привезут на подвір'я глину, поливають водою, силплять соломку. Скликають толоку і місять ногами зо три години. Вимішану глину підносять до стіни і там мащільники (спеціальні люди, які то вмівали, бо місив будь-хто) з силою накидали на

¹¹ Зазвичай сніпки соломи розрубували на дві (с. Коршів Кол. ІФ) чи три-чотири (сс. Горішнє Залуччя Снят., Старі Кривотули Тис., Саджава Бог. ІФ) частини.

стіну. То називали *мастити хату*» (с. Горішне Залуччя Снят. ІФ). Для виконання цієї роботи необхідно було мінімум 10—15 чоловік (лише «мащільників» було 5—6: сс. Коршів, Струпків Кол. ІФ). Вимішували цей розчин дуже ретельно: «*Шарівку вимішували так, аби було як тісто, відставало від ноги*» (с. Горішне Залуччя Кол. ІФ). Знову ж, як зазначають респонденти, першими завжди виправляли («мастили») внутрішні стіни — «*щоб добре висохло*», згодом — зовнішні («знадвірку»). Причому останні могли «мастити» аж через рік-два після того, як вселились у хату (с. Пилипи Кол. ІФ). При «мащенні» внутрішніх стін хати глину через вікна закидали у приміщення (с. Баб'янка Кол. ІФ). Відтак, як і в попередніх випадках, стіну вирівнювали — загладжували: «*Потім гладили (були гладжильники). Для того вимішували жовту глину, пісок і коняк. Гладили дощечками*» (с. Горішне Залуччя Снят. ІФ), «*Стіну мастили (рівняли) дошкою. Спершу стіну закинули — воно висохло. Потім шарували (глиною з половиною), шарували дошкою. Як шарували — відразу білили*» (с. Струпків Кол. ІФ). Подібним способом «мастили» й стіни городжені з хворосту. Із двох боків їх виправляли грубим шаром глиносолом'яної суміші: спершу пліт закидали («траскали») сумішшю глини з соломною, а відтак «шарували» розчином глини з «коняком» (с. Нижній Вербіж Кол. ІФ). Слід наголосити, що як і в попередньому випадку, спершу «траскали» внутрішні стіни хати, а зовнішні — лише через декілька днів, тобто після того, як внутрішня закидка дещо просохла.

Як і в інших регіонах України, процес валькування хат супроводжував комплекс певних обрядодій. Скажімо, на Опіллі фіксуємо звичай, відповідно до якого під час валькування стін перший виготовлений вальок кидали на дорогу, а другий — закладали господині на шию: «*Перший вальок кидали на дорогу*» (с. Явче Рог. ІФ), «*Як зробили перший вальк, то його кидали на дорогу, би люди знали, що то толока. А другий вальок господині заклали на шию*» (с. Світанок Рог. ІФ). До речі, на правобережжі Середньої Наддніпрянщини під час валькування хати побутував подібний звичай: перший вальок мала зробити господиня й кинути його через голову позади себе на шлях, де він і залишався [14, с. 211].

Як і всі інші роботи, пов'язані зі спорудженням житла, валькування хати розпочинали з південно-східного кута: «*Глевки починали класти від першого кута*» (с. Чернелиця Гор. ІФ); «*Починали валькувати з кута від сонці*» (с. Буківна Тлум. ІФ); «*І стіни, і стелю мастити зачинали з кута від сонця*» (с. Долина Тлум. ІФ); «*Перший вальок клали зі сходу — вітки сонце сходить... у нижньому східному куті*» (с. Вікняни Тлум. ІФ); «*Перший вальок клали в куті південно-східному*» (с. Нижнів Тлум. ІФ), «*Валькувати починали з східного кута здолу*» (с. Колоколин Рог. ІФ). Це ж стосується й будівель споруджених технікою у переклад («в замітник»), у яких глиновальками перекладали горизонтальні «патики». В такому разі, як зазначають респонденти, «*замітувати хату починали зі сходу (тобто горизонтальні деревини спершу вкладали на причілковій, східній стіні. — Р.Р.)*» (с. Олеша Тлум. ІФ).

У цьому ж куті («від сонці») у перший вальок (чи під нього) вкладали металеві гроші (а інколи — гроші, хліб і сіль: с. Глушків Гор. ІФ): «*Як зачинали мастити стіни — в куті на низ клали копійки*» (с. Гарасимів Тлум. ІФ); «*Як валькували — в кут вальків зі сходу клали копійку*» (с. Олеша Тлум. ІФ); «*Як зачинали мастити хату, то в той куттик, де образ, клали копійки і замащували*» (с. Олієво-Королівка Гор. ІФ); «*Як починають валькувати, на фундамент кладуть копійку*» (с. Вікняни Тлум. ІФ); «*В перший вальок... вкладали гроші, аби сі в хаті вело*» (с. Нижнів Тлум. ІФ). Знову ж, у с. Клубівці (Тис. ІФ): «*Як зачинали валькувати, на кожен ріг клали хліб [буханку] і гроші... потім то забирали майстри*».

Валькування стін тут відзначалось певними локальними особливостями. Скажімо у той час, коли на Середній Наддніпрянщині перший вальок вклала господиня [11, с. 174] чи «стара баба — така, що дітей у неї вже не буде» (і лише в окремих випадках мужчина) [15, с. 133; 16, с. 91]¹², на Покутті це було прерогативою мужчини (господаря чи іншого чоловіка з родини): «*Перший вальок клав газда... Як не було газди, то газдині просить брата чи*

¹² На Слобожанщині (колишній Крюпнянський повіт) валькування стелі розпочинала хазяйка, а стін — хазяїн [12, с. 231—232].

швагра (когось з рлдини) і він кладе перший вальок» (с. Вікняни Тлум. ІФ). Щоправда, інколи це здійснювали газди у парі: «Хліб і сіль, гроші завіє в папір — і знизу в куті замастили — так починали мастити (валькувати. — Р. Р.) хату; то клали газдині і газда» (с. Глушків Гор. ІФ); «Перший вальок клали разом газда і газдині» (с. Одаї Тлум. ІФ).

Процес «мащення хати» супроводжувався піснями, жартами: «На толоці співали» (с. Тишківці Гор. ІФ); «Як валькували, одні в других кидали глинов» (с. Буківна Тлум. ІФ), «Як була толока, то такі молоді кидались глинов. Такі жарти робили, приспівували оден другому, жартували (с. Сороцьке Терєб. Тер.) [5, с. 678], «Як робили вальки, кидали один в одного глинов» (с. Чагрів Рог. ІФ). Інколи процес валькування супроводжували музики: «Як була толока, баби робили вальки, грала музика» (с. Явче Рог. ІФ), «На толоку кликали музик, як скінчили — були танці» (с. Дунаїв Перем. Львів.)¹³.

Толока відбувалася без оплати, за частування — толочанам господарі давали їсти 2—4 рази впродовж дня. «Які там були грощі, грошей ніхто не мав. Ну, може, самогонки з буряка, щось закусити — та й всьо» (с. Підвисоке Береж. Тер.) [5, с. 652]. Зважаючи, що роботи, пов'язані з глиною, були важкими, через кожні 2—3 години робили перерву: «Глегували дві—три години — і відпочивали» (с. Семаківці Гор. ІФ), «То на толоку дві чи три години поробили, а потім їли, співали. Годували і три, і чотири рази, як хто» (с. Магдалівка Підвол. Тер.) [5, с. 675], «Толоку пригощали, давали з їжею горілку, а хто був неспроможний — то хоч бамбас: воду з оцтом і медом (бувало — і з сахартною, як не було меду)» (с. Вертелка Збор. Тер.) [9, с. 16], «Давали частування обов'язково... Годували три рази на день» (с. Криве Підвол. Тер.) [5, с. 674]. Страви були різними, залежно від заможності господаря. Скажімо, у с. Підвисоке (Береж. Тер.) подавали капусту, цибулю з олією [5, с. 652], у с. Чагрів (Рог. ІФ) «на толоку варили пироги, кашу, пекли пампухи і таке різне».

¹³ Місцями респонденти відзначають, що музикою супроводжували й інші роботи, які здійснювали толокою: «Толока як лущили кукурузу — були музики» (с. Гарасимів Тлум. ІФ).

Завершення валькування хати (подібно, як і звенення кроків) відзначали встановленням на верху стіни (у південно-східному куті) деревця («квітка», «вінок») — букета квітів: «Зробили такий букет з червоною — роза там, там білі квіти. Ставлять в слоїк і на ріг хати чи посередині хати наверх ставлять... То на ріг при вході, на ліву сторону ставили “квітку”» (с. Грабовець Терн. Тер.) [5, с. 678], «Як скінчили валькувати — в куті на стіну клали квітку (таку, як клали на кізлі)» (с. Буківна Тлум. ІФ); «Як скінчили [валькувати] стіни — ставили квітку» (с. Криве Підвол. Тер.) [5, с. 674], «Як стіни звалькували, то могли ставити квітку» (с. Ілавче Терєб. Тер.) [5, с. 677], «Як поставили каркас, на кізлі зачіпали вінок. Як мастили стіни, був другий вінок» (с. Тишківці Гор. ІФ); «Як стіни валькують — на платви кладут квітку» (с. Вікняни Тлум. ІФ). Цю «квітку» зазвичай виготовляли господарі чи сусіди (с. Грабовець Терн. Тер.) [5, с. 678]: «Виривали десь квіток, зробили квітку. Квітку ставили ті люди, що робили разом» (с. Ілавче Терєб. Тер.) [5, с. 677].

У тому разі, коли стіни і стелю «мастили» у різні дні, «квіткою» окремо відзначали ці дві події: «Як мастили стіни — квітка, як мастили стелю — знов квітка» (с. Долина Тлум. ІФ), «Як стіни поставлять — “квітка”, заливають стелю, поглядять — “квітка”» (с. Грабовець Терн. Тер.) [5, с. 678].

Встановлення «квітки» було символом завершення толоки. Тоді починались веселощі, жарти, обкидання господарів «болотом»: «Як закінчили глегувати хату, поставили квітку, то газдиню і газду обкидали болотом (або їх взагалі кидали в болото)» (с. Семаківці Гор. ІФ)¹⁴, «Кидали в глину — то такий звичай. От господаря чи господиню беруть за ноги два-три чоловіки, і в глину кинуть. Туди кидають, набирають там води, щоб покупасі. То ніби такий звичай» (с. Грабовець Терн. Тер.) [5, с. 678], «Було — обкидали глиною господарів. А вот кидали глину, обліплять не раз тим замісом із коньяками. Та щось примовляли, я там не пам'ятаю. То не тільки господарів, а кого хотіли» (с. Магдалівка Підвол. Тер.) [5, с. 675], «То були такі жарти

¹⁴ Подібне спостерігається й при виконанні інших робіт «толокою»: «Як садят бульбу (толокою. — Р. Р.), то господиню (чи господаря) качають по землі, щоб була велика бульба» (с. Дунаїв Перем. Львів.).

і сміхи з глиною. Мазали господарів глиною. І по-здоровляли. І глиною обкидали, і водою обливали. А кидати в глину не могли, то просто так на нього глину кидали» (с. Криве Підвол. Тер.) [5, с. 674], «Мазали господарів тою глиною, кидали їх туди... робили такі штуки. То в ту глину кинуть господаря, чи котрий навіть другий йшов чоловік — обмазували... Було таке, що кидались глиною. Так всі пообмурзують. Не тільки на господаря, на любого кине глини» (с. Сороцьке Тер. Тер.) [5, с. 677], «Були такі жарти, що господарів мастили глиною. То з жартами, сміхами» (с. Митниця Підвол. Тер.) [5, с. 675]. Подібно й на Східному Поділлі: після завершення толоки хазяїна кидали у розчин глини і питали, скільки дасть горілки «за вінець». А той, зазвичай, відповідав: «Скільки вип'єте — стільки і дам» [10, с. 455—456].

На Опіллі завершення валькування хати відзначали, зачіпаючи господареві на шию вальок: «Як кінчали валькувати, то господарови на шию заклали вальок. При цьому його віншували, щоб добре прожив у цій хаті. Господар ставив могорич... гостина, співи» (с. Фрага Рог. ІФ).

По завершенні толоки газди влаштовували більшу гостину, яка зазвичай супроводжувалась музикою та танцями: «“Квітку” зробили, то просят всіх до хати: “Будь ласка заходьте, і за стіл, горілка є”» (с. Грабовець Терн. Тер.) [5, с. 678], «А як зробили тії вальки, то йшли до хати, їм накривали столи, робили прийом. Випивка, закуска. І тоді господар дякував всім, що походилися, помогли» (с. Сороцьке Тер. Тер.) [5, с. 678], «Закінчували роботу — тоді випивка, закуска і співи, і танці, і всьо» (с. Криве Підвол. Тер.) [5, с. 674], «Толока кінчалась вечеров з музиков» (с. Баб'янка Кол. ІФ), «Як скінчили валькувати — гостина і музика» (с. Клубівці Тис. ІФ); «Як скінчили валькувати — співали» (с. Виспа Рог. ІФ), «Як скінчилась толока, то по толоці (по вечері) — гуляли, пили горівку, грала музика» (с. Олієво-Королівка Гор. ІФ); «Як скінчили валькувати — гостина» (с. Тишківці Гор. ІФ); «Ввечер після роботи — музики, співи, танці» (с. Раковець Гор. ІФ); «Толока закінчувалась вечеров з музиков» (с. Баб'янка Кол. ІФ); «Після толоки ввечер давали вечерю, були музики і танці» (с. Долина Тлум. ІФ); «Як скінчили мастити хату — ввечер музика і тан-

ці» (с. Одаї Тлум. ІФ), «Ввечер, по толоці — музика» (с. Глушків Гор.). Часто танці влаштовували у середині новобудови — молодь танцювала і «втолочувала» долівку (на Поділлі це називали «втоткати землю музикою»)¹⁵.

Траплялось, що урочисту гостину та гулянку газда влаштовував аж у ближчу неділю (чи суботу) після толоки: «Як скінчили толоку, то в ближчу неділю господар наймав музику» (с. Олеша Тлум. ІФ); «Таку хату вимуровували за один день... В першу неділю по тому (для учасників толоки. — Р. Р.) була музика — наймали музикантів і робили танці» (с. Вікняни Тлум. ІФ); «Як повалькували, газда оплачував музику — були танці (в якусь суботу чи неділю)» (с. Буківна Тлум. ІФ).

Висновки. Отже на Покутті, Опіллі та Західному Поділлі, як і в інших етнографічних районах України, під час будівництва осель для здійснення трудовітських робіт, пов'язаних з глиносоломою, завжди скликали «толоку». Кількість толочан, в основному, коливалась у межах 20—50 чоловік. Учасники толоки вимішували глиносолому ногами чи використовували для цього тяглових тварин (коней, волів).

У загальних рисах «толока» відбувалась подібно, як і в інших регіонах України, проте тут цей процес відзначався низкою локальних особливостей. Зокрема, при розподілі праці толочан у стіну чи на стелю вальки вкладали мужчини, а жінки виготовляли їх. Знову ж у той час, коли на Середній Наддніпрянщині чи Слобожанщині «валькувати хату» починали зі стелі, тут спершу зводили стіни, а відтак — стелю. Причому ці роботи здійснювали у різні дні.

Як і в інших регіонах України, процес валькування хат супроводжував комплекс певних обрядодій. Зокрема, перший вальок вкладали у південно-східному куті — це здійснював господар або газди у парі (на Середній Наддніпрянщині його вкладала господиня або найстарша жінка). Завершувалось валькування встановленням на стіні у цьому ж куті букета квітів. Після толоки, подібно, як і в інших місцевостях, господарів обкидали глиною (чи взагалі кидали

¹⁵ Необхідно відзначити, що для влаштування долівки, як правило, окремої толоки не скликали: «Підлога була глиняна, але її вже не толокою робили. То вже самі втоткали тую землю, і тоді ліпили глином» (с. Сороцьке Тер. Тер.) [5, с. 677].

у «болото»), газді на шию вкладали вальок і віншували його. Відтак для толочан влаштовували гостину з музикою і танцями.

1. Гребінь І. Обряди, пов'язані з будівництвом сільського житла. *Поділля: історико-етнографічне дослідження*. Київ: Видавництво незалежного культурного центру «Доля», 1994. С. 243—250.
2. Гребінь І. Домівка в системі звичаїв та уявлень. *Українці: історико-етнографічна монографія в двох книгах*. Опішне: Українське народознавство, 1999. Кн. 2. С. 57—64.
3. Тарас Я. Колективна допомога в будівництві українців Молдови. *Записка НТШ*. Том CCCLIX: Праці секції етнографії і фольклористики. Львів, 2010. С. 265—272.
4. Тарнавський Р. Толока та супруга в громадському побуті селян Південно-західного етнографічного регіону України: культурно-генетична проблема. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Спеціальність 07.00.05 — етнологія. Львів, 2012. 252 с.
5. Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 9. *Народна житлобудівна культура. Екологія та організація середовища проживання*. Голов. ред. Г. Скрипник; НАН України; ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Київ, 2020. 94 с.: іл.
6. Якимович А. Традиційне народне житло Покуття кінця XIX — початку XX ст. *Наукові записки. Музей народної архітектури та побуту у Львові*. Львів, 1998. Вип. I. С. 58—63.
7. Kolberg O. Pokucie: Obraz etnograficzny. Kraków: W drukarni uniwersytetu jagellońskiego, 1882. Т. 1. 360 s.: il.
8. Радович Р. Традиційне сільське житло на Опіллі другої половини XIX — початку XX століть. *Записки НТШ*. Львів: НТШ, 1995. Т. CCXXX. С. 79—106.
9. Бодревич-Буць О. Подільська експедиція по народному будівництву (Звіт). *Музей народної архітектури та побуту у Львові*. 1976 р. 98 с. (Рукопис).
10. Радович Р. Традиційне житло українців південного Поділля другої половини XIX — початку XX століття: конструктивно-технологічний аспект (за матеріалами Хмельницької області). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2010. Вип. 45. С. 437—462.
11. Милорадович В.П. Житъе-бытѣ лубенского крестьянина. *Українці: народні вірування, повір'я, демонологія*. Київ: Либідь, 1991. С. 170—341.
12. Иванов П. Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате (Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда. *Поле. Збірник наукових праць з історії, теорії та методології польових досліджень*. Київ: Дуліби, 2014. Т. 1. С. 223—236.

13. Радович Р. Сільське житло кінця XIX — початку XX ст. на півдні Поділля (за матеріалами Борщівського р-ну). *Літопис Борщівщини: історико-краєзнавчий збірник*. Борщів: Джерело, 1996. Вип. VIII. С. 58—66.
14. Свирида Р. Традиційне житло Шевченкової Звенигородщини. *На сторожі української народної культури. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Київ: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України; Національний музей народної архітектури та побуту України, 2008. С. 207—211.
15. Грушевський М. З життя селян на Чигиринщині. Прим. М. Кучеренка. *Пам'ятки України: історія і культура*. 2002. № 2. С. 127—135.
16. Шевченко Л. Звичаї, зв'язані з закладами будівлі. *Первісне громадянство тв. Його пережитки на Україні*. Київ, 1926. Вип. 1—2. С. 87—95.

REFERENCES

- Greben, I. (1994). Rituals associated with the construction of rural housing. *Podillya: historical and ethnographic study* (Pp. 243—250). Kyiv [in Ukrainian].
- Greben, I. (1999). Home in the system of customs and beliefs. *Ukrainian: historical and ethnographic monography in two books* (Vol. 2, pp. 57—64). Opishne: Ukrainian Genre Studies [in Ukrainian].
- Taras, Y. (2010). Collective help in the construction of Ukrainians in Moldova. In: the *Notes of the NTSh* (Vol. CCCLIX, pp. 265—272). Lviv: NTSh [in Ukrainian].
- Tarnavskiy, R. (2012). *Toloka and teamwork in the public life of the peasants of the Southwestern ethnographic region of Ukraine: a cultural-genetic problem. Thesis for the degree of candidate of historical sciences. Specialty 07.00.05 — ethnology*. Lviv [in Ukrainian].
- (2020). *Ethnographic image of modern Ukraine. Corpus of expeditionary folklore and ethnographic materials. People's housing culture. Ecology and organization of habitat* (Vol. 9) [in Ukrainian].
- Yakymovych A. (1998). Traditional folk dwelling of Pokuttya of the late nineteenth and early twentieth centuries. *Proceedings. Museum of Folk Architecture and Life in Lviv* (Issue I, pp. 58—63) [in Ukrainian].
- Kolberg, O. (1882). Penetration: ethnographic picture (Vol. 1). Krakow: In the printing house of the Jagellonian university [in Polish].
- Radovych, R. (1995). Traditional rural housing in Opil in the second half of the 19 — early 20 centuries. In: the *Notes of the NTSh* (Vol. CCXXX, pp. 79—106). Lviv: NTSh [in Ukrainian].
- Bodrevych, O.I. (1976). Report on the scientific expedition to Podilla. *Personal Archive of the Author* [in Ukrainian].
- Radovych, R. (2010). Traditional housing of Ukrainians in the southern part of Podillya in the second half of the 19th — beginning of the 20th centuries: structural and technological

- aspect (based on materials of the Khmelnytsky region). *Bulletin of the University of Lviv. Series Historical* (Vol. 45, pp. 437—462). Lviv: Lviv National University I. Franko [in Ukrainian].
- Myloradovych, V. (1991). The life-being of a Luben peasant. *Ukrainians: popular beliefs, belief, demonology* (Pp. 170—341). Kyiv: Lybid [in Russian].
- Ivanov, P. (2014). Folk customs, beliefs, signs, proverbs, and riddles related to the Little Russian house (Materials for characterizing the worldview of the peasant population of the Kupyansk district). *Field. Collection of scientific works on the history, theory, and methodology of field research* (Vol. 1, pp. 223—236). Kyiv [in Russian].
- Radovych, R. (1996). Rural housing of the late 19 — early 20 centuries in the south of Podillya (based on materials from Borshchiv district). *Chronicle of Borshchivschyna: Historical and Local Studies Collection* (Issue VIII, pp. 58—66). Borschiv: Source [in Ukrainian].
- Svyrida, R. (2008). Traditional housing of Shevchenko's Zvenyhorodshchyna. *At the guard of Ukrainian folk culture* (Pp. 207—211). Kyiv [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. (2002) From the life of peasants in the Chyhyryn region. *Sights of Ukraine: history and culture*, 2, 127—135 [in Ukrainian].
- Shevchenko, L. (1926). Customs related to building deposits. Original citizenship. *His remains in Ukraine* (Issue 1—2, pp. 87—95). Kyiv [in Ukrainian].